

از جمله نهادهایی که در سال ۱۲۹۱ ق، به دستور ناصرالدین شاه به وجود آمد، مجلس تنظیمات حسنه بود. ناصرالدین شاه در صفر ۱۲۹۱ ق، کتابچه تنظیمات حسنه را توشیح نمود و دستور اجرای آن را به عهده نواب والا اعتضادالسلطنه واگذار کرد. کتابچه قانون تنظیمات حسنه نیز، در دربار اعظم تهیه شد و شاه، مفاد آن را تایید نمود. همچنین براساس دستخطی به اعتضادالسلطنه، تاکید نمود: «اعتمادالسلطنه! کتابچه‌ای که در دربار اعظم نوشته شده است، از امروز به بعد شما محصل اجرای تمام فقرات و قانون آن کتابچه هستید که در ولایات معین، فقرات کتابچه قانون حسنه را مجری نمائید و نگذارید احدی تخلف نماید. هرگاه از شما و اهل مجلس و مامورین ولایات اهمالی ظاهر شود، مؤاخذه سخت خواهد شد. فی شهر صفر ۱۲۹۱ ق» (۲)

محتمل به نظر می‌رسد که بسیاری از کتابچه‌های قانونی و دستورالعمل‌های دولتی، در دورهٔ صدارت میرزا حسین خان سپهسالار، به وسیلهٔ میرزاملکم خان یا زیر نظر او تهیه شده باشد. چنان که در سال ۱۲۷۵ ق، به دنبال ایجاد شورای دولت به ریاست میرزا جعفرخان مشیرالدوله، اولین طرح قانونی کردن تشکیلات دولتی را، میرزاملکم به میرزاجعفرخان مشیرالدوله ارائه کرد تا آن را به شاه عرضه کند.

متن کتابچه در ۴۷ ماده، همراه با ضمیمه‌ای در وظایف حکام منتشر شده بود که در آن، حدود اختیارات حکام را در زمینه حقوق مردم و یکنواخت کردن طرز اداره ولایات و ایجاد دستگاه اجرایی متشکل واحد بر پایه قواعد مضبوط، مقرر می‌داشت. هدف از ابداع این قانون، ایجاد دستگاهی بود تا بر کار حکام ولایات نظارت مستقیم داشته باشد. مجلس تنظیمات بجز شخص حاکم، از رؤسای ادارات دولتی بر ولایتی تشکیل می‌شد. (۳) مسئولیت تهیه صورت مذاکرات و فرستادن آنها به مرکز، از وظایف منشی مجلس بود که وظیفه داشت، هر پانزده روز یک بار مطالب مورد بحث و گزارشهای مربوط را برای رئیس مجلس و اعتضادالسلطنه، ارسال نماید.

اعضا و وظایف هر کدام از آنها در مجلس تنظیمات، به شرح ذیل معین شده بود:

۱. مستوفی یا سررشته‌دار، رسیدگی به امور مالیات را برعهده داشت.
۲. مأمور وزارت جنگ، رسیدگی به امور عسگریه، برعهده او بود.
۳. امین دیوانخانه، رسیدگی به حال رعیت، از وظایف او به شمار می‌رفت.
۴. امین وظایف و اوقاف، تعیین مستمریات و رسیدگی به امور موقوفات را عهده‌دار بود.
۵. امین تجارت، وظیفه‌اش رسیدگی به امور تجار بود.
۶. منشی، وظیفه‌اش نوشتن احکام صادره از مجلس و روزنامه و ارسال آن برای رئیس مجلس بود. (۴)

در مقدمه کتابچه، اجازهٔ تأسیس مجلس تنظیمات حسنه در شهرهای تهران، سمنان، دامغان، قم، ساوه، کاشان، زرنند، دماوند و فیروزکوه صادر شده بود. در این باب آمده بود:

«در سنهٔ آتیه تنگوزئیل خیریت دلیل نیز، ولایات مفصله، ضمیمه ولایات سابق گردند: اصفهان، مازندران، لرستان، طبرستان، گیلان، یزد، شاهرود، بسطام، همدان، استرآباد، خمسه و در سنوات آتیه، رفته رفته

هیئت تفتیشی از دورهٔ قاجار

دکتر عبدالحسین نوایی
الهام ملک زاده^(۱)

به تاریخ ۲ شهر جمادی الاولی، سنه ۱۲۹۲ [ق]

مجلس تنظیمات با وجود ماهیت ترقی خواهانه خود، پس از مدت کوتاهی عقیم ماند و مجلس تشکیل شده در ولایات، عملاً از اواخر سال ۱۲۹۲ ق، از فعالیت بازماند و وجهه خود را از دست داد. ضعف و تزلزل ناصرالدین شاه و وابستگی وی به سنت گرایان از جنبه سیاسی، و قدرت زیاد سنت گرایان و ایادی صاحب قدرتشان در امورات کشور از جنبه اجتماعی، در این بین نمایان شد. امین الدوله، در این باب گفته است:

«در دستور این حکومت، نقص و خطا بسیار بود. به جای آنکه معایب را برداشته، اصلاحات لازمه را مجری دارند، به شکایت حکام - که محتمل بود دست تعدی و تجاوز اینان بسته شود - بزودی این اثر را محو کردند و کار، به صورت پیش بلکه فاسدتر برگشت.» (۱۰)

با وجود این تفاسیر، شاید بتوان گفت با عنایت به اسناد و مدارک موجود و مقایسه آنها با هم که در کتب مختلف من جمله نوشته های خان ملک ساسانی و آدمیت و ... به زعم خود کتابچه تنظیمات حسنه را از شاهکارها و افکار ترقی خواهانه میرزا حسین خان سپهسالار دانسته اند. محمدتقی دامغانی نیز در کتاب خود یعنی در صدسال پیش، شاه را عامل اصلی در توشیح کتابچه مذکور قلمداد کرده، بدین نکته پی برد که چون شاه، دید کلی به ایجاد اصلاحات در کشور داشت، احتمالاً تشکیل نهاد تنظیمات حسنه، در سال ۱۲۹۱ ق. به امر شاه و به ابتکار میرزا حسین خان سپهسالار به وجود آمده باشد. مسلم آنکه غالب اقدامات سپهسالار، متوجه تنظیم امور حکومت و شناسایی حق و حقوق رعایا بوده است. سندی که بعد از این سطور می آید، نشان می دهد که ناصرالدین شاه، تا چه اندازه بدین کار علاقه داشته است؛ تا آن جا که هیئتهای بازرسی برای فتیش و بازرسی به مناطقی - که در آن مجلس تنظیمات درست شده بود - ارسال نموده است. سند ذیل، نام هیئت بازرسی را مشخص می کند. ریاست هیئت با حسینقلی خان صدرالسلطنه، هفتمین و واپسین پسر میرزا آقاخان نوری بوده، (۱۱) و نمایندگانی از وزارتخانه های جنگ (عسگریه) و عدلیه (دادگستری) و تجارت (بازرگانی) و وزارت فواید و اوقاف و رئیس هیئت خود نماینده وزارت مالیه و دفتر استیفا بوده است. از این جمع سه تن را می شناسیم؛ نخست رئیس هیئت را که همان حاجی واشنگتن معروف یعنی نخستین سفیر ایران در امریکاست. دیگری میرزا علی خان، برادر میرزا محمد رئیس. این میرزا محمد، عضو برجسته وزارت امور خارجه و پدر حاج میرزا حسن محتشم السلطنه بود. (۱۲)

چون سالها ریاست دفتر وزارت خارجه را برعهده داشت، به میرزا محمد رئیس شهرت یافته. شرحی همراه با تصویری سیاه و سفید در روزنامه شرف، از وی وجود دارد.

سومین نفر یعنی عبدالحسین خان نوایی نیز، نیای دکتر عبدالحسین نوایی است. (۱۳) پدر عبدالحسین خان به نام میرزا فضل الله خان، جزو نخستین دانشجویانی بود که برای آشنایی به امور فنی و اداری و تخصصی تلگراف به تفلیس رفته بود، و میرزا جوادخان سعدالدوله معروف نیز، جزو همین دانشجویان اعزامی به تفلیس بود. اینک متن سند:

ان شاء الله تعالی در کل بلاد ممالک محروسه ایران جاری خواهد شد. (۵)

کارهای واگذار شده به اعضای مجلس نیز به شرح ذیل، در کتابچه تنظیمات چنین ارائه شده بود: «تعیین مالیات، گمرک، خالصجات ولایات، ترتیب گرفتن سرباز، کمک خرج سرباز، تکلیف حاکم و اهل مجلس در باب مرافعات شرعیه، تحریر نفوس، تنظیف ولایات، مستمریات و وظایف، در باب موقوفات و ...» (۶)

بدین ترتیب، پس از تشکیل مجلس تنظیمات و آغاز به کار آن، به علاوه اختیارات و وظایف عدیده اقتصادی و اجتماعی آن مجلس، حدود اختیارات حکام بود که هر چه بیشتر کاهش یافت. فصل نهم کتابچه مجلس تنظیمات به این دلیل، تضادهای احتمالی بین حاکم و اجزای مجلس را که امکان داشت به وجود آید مورد بحث قرار داده، در این مورد توضیحاتی ذکر شده بود.

فصل نهم - اگر حاکم از اجزای مجلس تنظیمات راضی نباشد و شکایت کند، عدم رضایت حاکم، مطلقاً موجب عزل و تنبیه اجزا نخواهد شد، بلکه باید تقصیرات واقعه را عرض کند و دیوان تحقیق کرده، پس از تحقیق عرض، حاکم مرتکب، به اندازه تقصیر مورد مواخذه و عزل و غیره قرار گیرد و اگر از خارج نیز معلوم و این مطلب محقق شود، البته تکلیف دولت در تنبیه و مواخذه از آنهاست. (۷)

تنها با اطلاع از قدرت مطلقه حکام، می توان دریافت که این قانون تا چه حد موجبات تحدید قدرت آنان را فراهم می آورد، و از این رهگذر مردم، سود می کردند. لذا برای ایجاد امکان مقابله مردم با تعرضات حکام و ستم دستگاه حکومتی و تخلفات آنها از قانون، تنظیمات خوانده می شد تا رعیت بدانند که برخلاف عدل و انصاف از احدی با آنها نباید معامله شود. (۸)

کتابچه تنظیمات، ضمیمه ای نیز داشت حاکی از موضوعاتی به عنوان تکالیف حکام، شاه و وظایف آنها در باب حفظ امنیت منطقه حکومتی و اخذ مالیات براساس قواعد و اصول مقررده مجلس تنظیمات حسنه.

نیت ناصرالدین شاه از این کار، محدود کردن قدرت حکام و فرو کشیدن آنان از اریکه قدرت مطلقه بود. شاید بتوان با عنایت به مفاد سندی که اجزای مجلس دامغان برای عضدالملک نوشته اند، به نمونه ای از عرض شکایات مردم به مجلس و رسیدگی به شکایات آنان، واقف شد.

«حضور جناب جلالت مآب اجل اکرم آقای عضدالملک، عرض می شود که از زمان انعقاد مجلس تنظیمات حسنه الی حال، از اجحاف و بی حسایی محمودخان سرهنگ و توابع معزی الیه، همه روزه رعایای سمنان و دامغان عارض بودند، در باب زندهای دامغانی و اسیر کردن و تفنگ به گردن انداختن و چند شبانه روز در میان اردو نگاه داشتن و بی عصمتی نمودن، مرقوم فرموده که عرض شود. سابق هم شهرتی کرده بود. با کمال دقت رسیدگی شد، اصل نداشت. مجدداً بعد از زیارت حکم تلگرافی جناب جلالت مآب عالی، تحقیق تلگرافی از علما و تلگرافچی و دامغان شد، جواب دادند که این فقره حقیقت ندارد. در سمنان هم تفحص نموده از دامغانها که در مجلس هستند، آنها هم گفتند: این مطلب اصلی ندارد. اجزای مجلس تنظیمات حسنه دامغان و سمنان، محل مهر انجمن» (۹)

[متن سند]

که چون مقصود اصلی ذات خجسته صفات همایون ما، بسط بساط عدل و انصاف و رفع حذف آثار جور و اعتساف است و همواره راحت و فراغت رعیت را، بر همه چیز اقدم و آسایش و آرامش عباد را از همه کار الزم می دانیم، در هذه السنة مبارکه ایت نبل خجسته دلیل، برای اجرای پاره ای مقصودات ملوکانه در اکثری از بلاد ممالک محروسه ایران، مجلس تنظیمات حسنه دایر و برقرار فرموده، ریاست کلیه آن را برعهده کفایت عم اکرم اسعد کامکار نامدار اعتضادالسلطنه، وزیر علوم موکول و محول داشتیم و به جهت مجلس تنظیمات حسنه اصفهان، اشخاص مفصله ذیل را

مقرب الخاقان، میرزا حسینقلی خان، ولد مرحوم میرزا آقاخان صدراعظم، مامور از وزارت مالیه
مقرب الخاقان، شکرالله خان، نایب آجودان باشی، مامور از وزارت عسگریه
مقرب الخاقان، امان الله خان قاجار، نایب ایشیک آقاسی باشی، مامور از وزارت عدلیه؛

مقرب الحضرة العلیه، میرزا عبدالحسین خان نوایی، مامور از وزارت تجارت؛
مقرب الحضرة العلیه، میرزا علی خان برادر میرزا محمد رئیس، مامور از وزارت وظایف و اوقاف؛
عالی جاه مجدث همراه، میرزا آقای گرکانی منشی؛

که وثوق و اعتماد به امانت و صداقت آنها حاصل نموده ایم، معین و مامور فرمودیم تا با کمال بی غرضی، موافق مدلول فصول کتابچه تنظیمات حسنه - که از نظر شخص همایون ما گذشته است - در آن ولایت مشغول قطع و فصل امور مربوط به آن باشند. مقرر آنکه اعیان و اشراف، عمال و کلانتر و کدخدایان و ریش سفیدان آن ولایت، مضمون منشور قضا دستور را گوشزد عموم آحاد و افراد رعایا نموده، آنها را آگاه نمایند که دیوان اعلی، علاوه بر اصل مالیات - که از مجلس تنظیمات به آنها سرخط داده می شود - دیناری هیچ وقت نخواهند خواست و هیچکس، اختیار اقتدار در ظلم و تعدی نسبت به احدی نخواهد داشت. هرگاه به خلاف مدلول این حکم، از احدی نسبت به رعیت عمل و رفتار شود، فوراً به مجلس تنظیمات حسنه آن ولایت اظهار نموده، رفع ظلم و تعدی خود را از مجلس مزبور بخواهد که موافق دستور العمل، تکلیف آنها، انجام مسئول مظلومین و ملهوفین خواهد بود و از تکالیف خود کوتاهی نخواهند کرد. البته حسب المقرر، معمول داشته و در عهده شناسند. فی شهر محرم الحرام سنه ۱۲۹۲ [ق.]. (۱۴)

هو

سواد، با اصل مطابق است.

سجع [مهر] حسینقلی خان
الراجی حسینقلی بن آقاخانسجع [مهر] امان الله خان
فی امان اللهسجع [مهر] شکرالله خان
شکراللهسجع [مهر] عبدالحسین خان نوایی
عبدالحسینسجع [مهر] میرزا آقای گرکانی
العبد میرزا آقاسجع [مهر] میرزا علی خان
یا علی

پی نوشتها :

۱. دکتر عبدالحسین نوایی، استاد تاریخ و محقق و مصحح متون و اسناد تاریخی؛ الهام ملک زاده، عضو هیئت علمی گروه تاریخ دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرری دانشجوی دوره دکتری تاریخ.
۲. اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان، مرآت البلدان، تصحیح و توضیحات؛ دکتر عبدالحسین نوایی و میر هاشم محدث، ج ۳، اول، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۶۷، ص ۱۷۵۰.
۳. دامغانی، محمدتقی؛ صدسال پیش از این، ج ۱، انتشارات شبگیر، تهران، ۲۵۳۷، ص ۶۷.
۴. آدمیت، فریدون؛ اندیشه ترقی و حکومت قانون عصر سپهسالار، ج ۱، انتشارات خوارزمی، تهران ۱۳۵۱، ص ۲۱۸.
۵. صدسال پیش از این، ص ۱۶۴.
۶. همان کتاب، صص ۱۵۵، ۱۷۲.
۷. همان کتاب، ص ۱۵۸.
۸. کتاب بالا، ص ۱۵۷.
۹. مجموعه اسناد عضدالملک به شماره ۲۷۸۹۸، ق، مؤسسه پژوهش و مطالعات

فرهنگی.

۱۰. امین الدوله، میرزا علی خان، خاطرات سیاسی امین الدوله، به کوشش حافظ فرمانفرمائیان، ج ۳، انتشارات امیرکبیر، تهران ۱۳۷۰، ص ۴۷.
۱۱. برای اطلاعات بیشتر درباره وی، بنگرید به بنجامین، ساموئل گرین ویلبر؛ ایران و ایرانیان، حسین کر دیچه، ج ۱، انتشارات جاویدان، تهران، ۱۳؛ مجله یادگار، س ۱، ش ۶ مقاله عباس اقبال (نخستین رابطه سیاسی بین ایران و آمریکا)، صص ۴۹، ۵۰.
۱۲. بنگرید به چرچیل، جورج پ؛ فرهنگ رجال قاجار، غلامحسین میرزا صالح، ج ۱، انتشارات زرین، تهران ۱۳۶۹، ص ۲۲۱.
۱۳. ملک زاده، الهام؛ زندگینامه و خدمات علمی و فرهنگی استاد دکتر عبدالحسین نوایی، انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران ۱۳۷۹، ص ۲.
۱۴. مجموعه سند خانوادگی دکتر عبدالحسین نوایی.

کتابخانه کتبات

کتابخانه کتبات

جناب جناب علاناب پیر اکرم

تاریخ

عرض می شود از زمان انعقاد مجلس شهاب خسته الاعمال از احوال و به حساب محو فان بر بزرگ که در تاریخ ۱۲۱۲
 به روزی در چهار سمنان در سمنان عارض بود و باب زنهارد و سمنان در سیر کون و نمک کردن اندر
 و چند شبانه روز در میان درم نگاه داشتن و به عنایت من موزم فرمودند که عرض شود بقیمت که بود
 با حال رفت و برگشت در اصل نداشت مجدد بعد از زیارت حکم نگارانی جناب به کتابخانه تحقیق نگارانی از شما
 و نگارنده فخر در سمنان شرح جواب داده اند که این فخر و حقیقت ندارد در سمنان هم مخصوص خود از در سمنان به
 آهنگار هم گفتند و بطلب اصحابه از اجزا مجلس شهاب خسته سمنان در سمنان

کتب کتبات

تاریخ ۱۲۱۲